

Korelativní spojení řídící a vedlejší věty

Josef Štěpán

stepan.josef@centrum.cz

Klíčová slova: vedlejší věta, korelativní výraz, ukazovací zájmeno, zájmenné příslovce, předložka, spojka, vztažný výraz

Key words: subordinate clause, correlation expression, demonstrative pronoun, pronominal adverb, preposition, conjunction, relative expression

Correlation as an expression of the dependence of a subordinate clause

A classification of these subordinate clauses is provided according to the part of speech of the correlation expression, which can be a demonstrative pronoun (e.g., *Mluvil o tom, že má doma desky Beatles* [He talked **about the fact that** he had Beatles record at home]) and pronominal adverb. The demonstrative pronoun is integrated into the main clause in four ways. The subordinate clause is introduced by a conjunction or a relative expression. Finally, the type of subordinate clause is identified.

Korelativním spojením řídící a vedlejší věty rozumíme spojení korelativa (korelativního výrazu, souvztažného výrazu) ve větě řídící, jenž odkazuje na závislou větu vedlejší, a podřadícího spojovacího výrazu ve větě vedlejší. Takové spojení bývá časté v jazykové komunikaci: *Mluvil o tom, že má doma desky Beatles*.¹ Z didaktického hlediska jde o poměrně náročný problém, protože korelativum, jímž je v uvedeném souvětí ukazovací (odkazovací) zájmeno *ten* v šestém pádu, není ve větě řídící větným členem, někdy se proto uvažuje o formálně odkazovacím výrazu. Korelativum tak formálně naznačuje, že následující vedlejší věta je k předcházející řídící větě ve vztahu větného členu předmětu. Uvedené zájmeno jako korelativum má schopnost obsadit funkci větného členu jen spolu s vedlejší větou (v uvedeném dokladu se otázkou *o čem mluvil?* neptáme na zájmeno jako větný člen, ale na vedlejší větu, která plní funkci větného členu a na kterou odkazuje zájmeno *o tom*).

Podrobně se korelativním spojením řídící a vedlejší věty zabýval už Hrbáček (1964) v rámci popisu nejrůznějších druhů vedlejších vět spojkových, vztažných a nepřímých otázek, dále Hrbáček (1987, s. 450–453; 2011). Termín korelativní výraz v řídící větě jen pro vedlejší věty uvozené vztažnými výrazy (relativy) užívají Grepl – Karlík (1986, s. 349), pracují také s termínem odkazovací výraz (ibid., s. 348). Jen u podmětých a předmětých vedlejších vět uvozených spojkou nebo vztažným zájmenem má v řídící větě termín korelativum nejnovější jednosvazková česká gramatika (Štícha, 2013, s. 808–812). Karlík (2016) použil termínu korelativum (souvztažný výraz) pro zájmenné výrazy řídící věty u vedlejších vět spojkových a vztažných. Místo termínu korelativní výraz se v řídící větě pracuje s termínem zájmenný t-výraz a místo korelativní spojení řídící a vedlejší věty s termíny zájmenně-částicové, příslovcově-částicové,² zájmenně-zájmenné, zájmenně-příslovcové vedlejší věty. Dosud nejpodrobněji

¹ Všechny doklady souvětí v příspěvku jsou z elektronického korpusu psané češtiny SYN2020, který je součástí Českého národního korpusu.

² S těmito termíny začal pracovat Svoboda (1972, s. 66, 157, 164).

takové věty popisuje na základě elektronických dat Českého národního korpusu, které dříve nebyly k dispozici, v knize Štěpán (2013), jež navázala na tři dřívější články (Štěpán, 2011, 2012a, 2012b).

Cílem příspěvku je popis korelativního spojení řídící a vedlejší věty ve třech fázích jejich třídění. V první fázi nevycházíme ze spojovacího výrazu uvozujícího vedlejší větu, jak je tomu například u Hrbáčka (1964), ale od slovního druhu korelativa v řídící větě. Tím je nejčastěji ukazovací zájmeno *ten*, u kterého popisujeme způsob jeho začlenění do řídící věty, dále zájmenné příslovce a nejméně často zájmenná číslovka. V druhé fázi jde o to, zda podřadici spojovací výraz uvozující vedlejší větu je spojka nebo vztazný výraz. Konečně určujeme druh věty vedlejší z větněčlenského hlediska v konkrétním dokladu souvětí. Vzhledem ke školní syntaxi, kde se vedlejší věty s korelativem v řídící větě už tak jeví jako problém dost obtížný, nepůjdeme do hloubky při popisu vedlejších vět z hlediska větněčlenského.

Za prvé nejčastějším korelativem v řídící větě je **ukazovací/odkazovací zájmeno *ten***,³ které je začleněno do řídící věty bezpředložkovým pádem, vlastní předložkou, nevlastní předložkou nebo multiverbizační jednotkou, jak si stručně ukážeme na vedlejších větách uvozených **nejčastější podřadici spojkou *že*** (Čermák – Křen, 2004, s. 471), méně často jinými spojkami, jsou uvozeny i vztaznými výrazy. Uvedeme jen prototypické doklady souvětí tak, že stranou necháváme všechny rody, čísla a pády zájmena *ten*, všechny předložky u tohoto zájmena apod.

Předložkový pád zájmena *ten* s **vlastní předložkou**, který je v komunikaci častý, jsme zmínili už v úvodním odstavci článku při vymezení termínu korelativní spojení řídící a vedlejší věty. Jako bezpředložkový pád zájmena *ten* můžeme dále uvést doklad způsobové prostředkové vedlejší věty, v němž zájmeno *tím* není větným členem, ale korelativem: *Derec jí pomáhal spojení obnovovat tím, že jí připomínal dřívější společné zážitky*. Vedlejší věta označuje to, pomocí čeho se obnovuje spojení.

Problémy ve škole při určování druhu vedlejší věty a tím i při pochopení významu souvětí nastávají tehdy, je-li ukazovací zájmeno *ten* začleněno do řídící věty **nevlastními předložkami**.⁴ V souvětí s nevlastní předložkou *díky*: *Americké občanství získal díky tomu, že se narodil americkému občanovi* se žáci ptají na vedlejší větu bez ohledu na význam celého souvětí mechanicky pádovou otázkou *díky komu čemu získal americké občanství?* a určují pak vedlejší větu jako předmětnou. Měli by se však zeptat otázkou *proč získal americké občanství?*, odpovíme pak vedlejší větou *protože se narodil americkému občanovi*, což svědčí o tom, že vedlejší věta s korelativem *díky tomu* je vedlejší věta příčinná. Podobně se v souvětí s nevlastní předložkou *navzdory*: *Navzdory tomu, že byl čas oběda, bylo v restauraci vcelku prázdné* žáci ptají nenáležitě také pádovou otázkou, ačkoli vhodná je náhrada korelativního spojení *Navzdory tomu, že byl čas oběda* vedlejší větou *Přestože byl čas oběda*, která je významově stejná

³ Řidčeji je to zájmeno *takový* u přísudkové věty: *Nikdo není takový, že by třeba narušoval práci* [...]

⁴ Komplexní pojem-termín *nevlastní (sekundární) předložka* je dán kritérii syntaktickými, morfologickými a lexikálně-sémantickými (Kroupová, 1985, s. 32–36). V této knize se u nás autorka věnovala užitím nevlastních předložek ve větě jednoduché nejpodrobněji.

a je to věta přípustková (mohou tam být ovšem i další přípustkové spojky *i když, ačkoliv*). Jiný příklad nepochopení významu souvětí představuje nevlastní předložka *s ohledem na to* v souvětí *Každé bylo vyrobeno s ohledem na to, že se s ním nebude zacházet právě šetrně*. Tady chybně žáci určují nevlastní předložku jako podstatné jméno a vedlejší větu pak mechanicky jako přívlastkovou, třebaže z hlediska významu jde o větu způsobovou zřetelovou.

Ukazovací zájmeno *ten* je začleněno do řídící věty i **multiverbizační jednotkou**⁵ jako korelativem. V souvětí *Tajím to před tebou pouze z toho důvodu, že se za to trochu stydím [...]* nevycházejí žáci z jeho celkového významu a mechanicky vedlejší větu určují jako větu přívlastkovou závislou na podstatném jménu *důvod*. Učitel by měl upozornit, že *z toho důvodu* je multiverbizační jednotka, kterou lze nahradit ve stejném významu příslovcem *proto*, a že vedlejší věta je tudíž příčinná (důvodová).

Vedle spojky *že* je vedlejší věta u ukazovacího zájmena *ten* uvozena i **jinými podřadicími spojkami a dále také vztažnými výrazy** (zájmeny a zájmennými příslovci), u nichž je zájmeno *ten* zase začleněno stejnými způsoby jako u výše uvedené spojky *že*. Proto uvedeme jen velmi stručně taková souvětí, která mohou být pro učitele ve výuce inspirativní.

Spojka *aby* spolu s korelativem *bez toho* v souvětí *Občas se tak cítím i bez toho, aby mě na to někdo upozorňoval* je ekvivalentní se spojkou *aniž* a věta vedlejší vyjadřuje tak význam nerealizované průvodní okolnosti děje věty řídící, jako taková věta je druhem příslovečných vět způsobových.

Vztažné zájmeno *co* spolu s korelativem *během toho* v souvětí *Břečela jsem během toho, co zkoušeli [...]* může nabývat významu časového příslovce *kdy*, protože odkazovací zájmeno *ten* bývá začleněno do řídící věty nevlastní předložkou *během* a konkuruje časovému příslovci *kdy*. Na vedlejší větu s korelativem *během toho* se totiž můžeme zeptat *kdy jsem brečela?*

Nejrůznější vztažná zájmenná příslovce (ale i jiné podřadicí výrazy) nacházíme spolu s korelativem *bez ohledu na to*, v němž ukazovací zájmeno *ten* je začleněno do řídící věty nevlastní předložkou *bez ohledu na*: *A tvárnou manželku chce určitě každý muž bez ohledu na to, jak okouzluje je ve společnosti. Vždyť řízení vyžaduje plnou pozornost, bez ohledu na to, kudy jedu. Bez ohledu na to, kdy se experiment prováděl, výsledek byl nulový [...]* Žáci nevlastní předložku určují jako podstatné jméno a vedlejší větu chybně jako přívlastkovou, i když z hlediska významu jde o větu záporného zřetele (u nevlastní předložky *s ohledem na to*, kterou jsme uvedli výše, jde o zřetel kladný).

Za druhé korelativem v řídící větě bývají dále **zájmenná příslovce** *tam, tak* aj., které v této větě nejsou větným členem, ale které formálně naznačují, že závislá vedlejší věta je příslovečná. Vedlejší věta může být uvozena také zájenným příslovcem, ovšem takové příslovce je už vztažné a jako takové ve vedlejší větě je větným členem,

⁵ Je to viceslovný gramatický prostředek (viceslovné spojení), které koexistuje se synonymním příslovcem *tak, proto, tehdy* (Jedlička, 1969, s. 96).

přísllovečným určením místa: *Půjdu tam, kam se chce tobě*. Vedlejší věta je příslovečná místní, jak formálně naznačuje korelativní příslovce *tam*. Jindy je vedlejší věta uvozena podřadící spojkou, nejčastěji spojkou *že*, která samozřejmě ve vedlejší větě není větným členem, ve větě řídící příslovce *tak* formálně naznačuje, že jde o vedlejší větu způsobovou: *Proto se Mojžíš tak rozzlobil, že mrštil kamennými deskami o zem a rozbil je*. V tomto souvětí způsobová vedlejší věta vyjadřuje účinek vysoké míry děje ve větě řídící (*rozzlobil se*).

Za třetí nejméně frekventovaným korelativem v řídící větě je **zájmenná číslovka**: *Sarco měl aspoň tolik rozumu, že neotevřel svůj kyslíkový ventil předčasně*.

Při popisu korelativního spojení řídící a vedlejší věty jsme ukázali především řadu způsobů začleňování ukazovacího zájmena *ten* jako korelativa do řídící věty. Žáci by při poznávání druhů vedlejších vět měli vycházet z významů celých souvětí a vyvarovat se mechanického určování vedlejších vět. Měli by umět nejen poznávat nejrůznější druhy vedlejších vět s korelativy v řídících větách, ale ve cvičeních takové vedlejší věty i aktivně užívat, protože to obohatí jejich stylizačně-sémantické kompetence.⁶

Literatura

- ČERMÁK, F.; KŘEN, M. a kol. *Frekvenční slovník češtiny*. Praha: NLN, 2004.
- GREPL, M.; KARLÍK, P. *Skladba spisovné češtiny*. Praha: SPN, 1986.
- HRBÁČEK, J. O syntaktické funkci korelativního spojení řídící a závislé věty. *SaS*, 25, 1964, s. 81–95.
- HRBÁČEK, J. Souvětí. In DANEŠ, F.; GREPL, M.; HLAVSA, Z. (eds.) *Mluvnice češtiny, 3. Skladba*. Praha: Academia, 1987, s. 443–548.
- HRBÁČEK, J. Věta a výpověď. In ČECHOVÁ, M. a kol., *Čeština – řeč a jazyk*, 3., upravené vyd. Praha: SPN, 2011, s. 262–367.
- JEDLIČKA, A. Univerbizace a multiverbizace v pojmenovacích strukturách. In *AUC-Slavica Pragensia*, 11. Praha: Univerzita Karlova, 1968, s. 93–101.
- KARLÍK, P. Korelativum (souvztažný výraz). In KARLÍK, P.; NEKULA, M.; PLESKALOVÁ, J. (eds.), *CzechEncy – Nový encyklopedický slovník češtiny*, 2016. [online] Dostupné z <[https://www.czechency.org/slovník/KORELATIVUM\(souvztažný výraz\)>](https://www.czechency.org/slovník/KORELATIVUM(souvztažný_výraz)>).
- KROUPOVÁ, L. *Sekundární předložky v současné spisovné češtině*. Praha: Ústav pro jazyk český, 1985 (interní tisk).
- SVOBODA, K. *Souvětí spisovné češtiny*. Praha: Universita Karlova, 1972.
- ŠTĚPÁN, J. Příčinnostní vedlejší věty zájmenně-částicové. *KGA*, 04, 2011, s. 46–56.
- ŠTĚPÁN, J. Široce způsobové vedlejší věty zájmenně-částicové. *NŘ*, 95, 2012a, s. 122–140.
- ŠTĚPÁN, J. Široce způsobové vedlejší věty zájmenně-příslovcové. *KGA*, 06, 2012b, s. 39–57.
- ŠTĚPÁN, J. *Souvětí současné češtiny*. Liberec: Technická univerzita v Liberci, 2013.
- ŠTÍCHA, F. Gramatika souvětí. In ŠTÍCHA, F. a kol., *Akademická gramatika spisovné češtiny*. Praha: Academia, 2013, s. 789–883.

⁶ Děkuji dvěma neznámým recenzentům za inspirativní posudky, kterými významně přispěli k propracování konečné verze článku.